

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ; ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/24>**Дроздова Л.В.**

Харківський національний університет внутрішніх справ

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОЗУМНОСТІ ЗІ СХИЛЬНІСТЮ ДО РІЗНИХ ВИДІВ БРЕХНІ В КОРИСЛИВИХ ЗЛОЧИНЦІВ-РЕЦИДИВІСТІВ

Стаття презентує результати емпіричного дослідження взаємозв'язку психологічної розумності та схильності до брехні у злочинців-рецидивістів корисливого типу. Розкрито теоретичний зміст феномену психологічної розумності. Підкреслено значущість вивчення взаємозв'язку брехливості як сутнісної риси злочинців-шахраїв та психологічної розумності, специфіка взаємодії між якими надасть можливість фахівцям виправних закладів специфікувати відповідні психокорегувальні програми для означеної категорії засуджених.

У дослідженні було використано «Структурно-функціональний опитувальник брехливості» І. Церковної, опитувальник «Види брехні» І. Шкуратової та опитувальник «Шкала психологічної розумності» М. Новікової та Т. Корнілової. Статистичний аналіз отриманих даних здійснювалася з використанням коефіцієнта рангової кореляції Спірмена. До вибірки увійшли 53 засуджених, які відбували покарання за злочини, пов'язані з шахрайством. За допомогою процедури кластерного аналізу за принципом «ближніх сусідів» на ґрунті даних, отриманих за методикою І. Церковної, було виділено дві групи досліджуваних. Першу групу склали 22 особи, до другої групи увійшов 31 досліджуваний.

Встановлено, що злочинці – рецидивісти корисливого типу демонструють відмінності у структурі взаємозв'язків між схильністю до різних видів брехні та психологічною розумністю відповідно до специфіки брехливості. У групі засуджених, які використовують брехню для приховування власної нещирості, психологічна розумність більш активно взаємодіє зі схильністю до використання різних типів брехні та виступає її ресурсом щодо скоєння кримінального діяння. У засуджених, які демонструють брехливість як засіб підтвердження власної незалежності, психологічна розумність виявляє зі схильністю до різних видів брехні меншу кількість взаємозв'язків, зміст яких відбиває певну «бруталізацію» брехні й самопред'явлення брехуна. Зазначається, що криміналізація особистості зумовлює специфічну деформацію психологічної розумності, яка, в першому випадку, забезпечує варіативність використання різних видів брехні та виступає одним із чинників формування асоціальної ресурсності, у другому – звужує діапазон різновидів брехні, але урізноманітнює її мотиви за умови налаштованості шахраїв на новий досвід та зміну поведінки без гарантії успіху.

Ключові слова: брехливість, види брехні, психологічна розумність, виправні установи, корисливі злочинці, рецидивісти, шахрайство.

Постановка проблеми. Якість інформаційного простору відіграє неабияку роль у формуванні суспільної думки, тому це зумовлює необхідність постійної перевірки на її правдивість. Прикро, що досить часто за допомогою брехні відбувається маніпулювання свідомістю людей, що призводить до різноманітних негативних наслідків. Ще недостатньо вивченими є питання

особистості брехуна, його уміння та алгоритм передачі невірної інформації, яку він використовує для своєї корисливої вигоди. Усе частіше в ЗМІ лунають репортажі, які розповідають про скоєння злочинів та шахрайських схем із метою отримання матеріальних цінностей, заволодіння чужим майном тощо. Головним інструментом у даних правопорушеннях виступає брехня, яку

вміло використовують у своїй діяльності шахраї. Отже, дослідження такого аспекту особистості злочинця-шахрая, як схильність до брехні та її психологічних детермінант, виступає актуальним дослідницьким завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічних дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених чітко спостерігається інтерпретація даного поняття через аналіз внутрішнього світу особистості, її думок та переживань, здатності до самоаналізу та саморозуміння. Так, О. Путіловою та О. Віндекер психологічна розумність (Psychological Mindedness) розглядається «як стійка особистісна характеристика, що впливає практично на всі сфери життя людини (особисту, сімейну, навчальну, професійну і т.д.) [1, с. 176].

О. Тучіна вважає, що психологічна розумність «Psychological Mindedness» схожа за своїм значенням із психологічним конструктом «саморозуміння». Авторка зазначає, що цей англomовний термін перекладається «як психологічний склад мислення», тобто авторка наголошує на тому, що це певна концепція, яка описує індивідуальну здатність людини спостерігати і описувати своє внутрішнє психічне життя, пов'язувати зовнішні і внутрішні події, схильність до самоаналізу, самопостереження» [2].

У зарубіжній літературі доволі часто можна зустріти визначення психологічної розумності, запропоноване С. Аппельбаумом. Вчений вважає, що дане поняття потрібно трактувати «як здатність особистості налагоджувати зв'язки між власними думками та почуттями» [3, с. 36]. С. Аппельбаум впевнений, що дане самопізнання допоможе віднайти сенс життя і покращить розуміння себе за чотирма ознаками: когнітивні здібності, інтуїція, цікавість до навколишнього світу та спрямованість особистості.

Погоджуємося з думкою К. Мазур, яка дотримується точки зору, що психологічна розумність проявляється в готовності особистості до змін, у мотивації у взаєминах з іншими та схильності до рефлексії [4, с. 147].

Однією з важливих характеристик особистості, як констатує Я. Пономаренко, є психологічна розумність, яка «відображає ступінь доступності людині її внутрішнього досвіду, змісту переживань, наскільки вони їй цікаві» [5, с. 276].

О. Санніков та А. Саннікова атрибутом розумності вважають обдуманість дій і вчинків, прояв розважливості, розуму особистості [6, с. 121].

Психологічна розумність віддзеркалює зацікавленість суб'єкта в аналізі свого внутрішнього

світу в афективному та інтелектуальному вимірах, що, за думкою науковців, має значущий терапевтичний потенціал і сприяє позитивним психологічним змінам як у процесі корекції, так і в буденному житті [7].

Отже, актуальними в цьому сенсі є вивчення взаємозв'язку брехливості як сутнісної риси злочинців-шахраїв та психологічної розумності, специфіка взаємодії між якими дасть можливість специфікувати відповідні психокорегувальні програми для означеної категорії засуджених.

Мета дослідження – встановити взаємозв'язки схильності до різних видів брехні та психологічної розумності в корисливих злочинців-рецидивістів, які відбували покарання за злочини, пов'язані з шахрайством.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення поставленої мети нами було проведено емпіричне дослідження взаємозв'язків брехливості з психологічною розумністю в корисливих злочинців-рецидивістів.

Вибірку склали 53 злочинці-рецидивісти, які відбували покарання за злочини, пов'язані з шахрайством.

За допомогою процедури кластерного аналізу за принципом «ближніх сусідів» на ґрунті даних, отриманих за методикою І. Церковної «Структурно-функціональний опитувальник брехливості», було виділено дві групи досліджуваних. Авторка визначає брехливість як індивідуально-психологічну особливість особистості, яка полягає у спотворенні інформації, виявляє себе в операціональній та змістовній сферах й характеризується широким діапазоном варіативності [8, с. 47].

Першу групу, центральною характеристикою якої виступає брехливість, спрямована на приховування власної нещирості, склали 22 особи, до другої групи, для якої брехливість є засобом демонстрації декларованої незалежності, увійшов 31 досліджуваний.

За допомогою опитувальника «Види брехні» І. Шкуратової ми визначали ступінь прояву різних видів брехні. Опитувальник вміщує в себе 48 питань, які формують 7 шкал: етикетна брехня, брехня на благо, брехня-фантазія, брехня-виправдання, брехня-замовчування, брехня-плітка, брехня-самопрезентація, а також шкалу «Мотиви брехні» [9].

Також у дослідженні було застосовано опитувальник «Шкала психологічної розумності», авторками якої є М. Новікова та Т. Корнілова. Даний діагностичний інструмент дозволяє нам

оцінити внутрішню картину особистості, її переживання та почуття. Даний опитувальник містить 45 питань, які складають 5 шкал: зацікавленість у сфері переживань; доступність переживань; користь від обговорення переживань; бажання і готовність обговорювати переживання; відкритість новому досвіду [7].

Статистичний аналіз отриманих даних здійснювалася з використанням коефіцієнта рангової кореляції Спірмена.

Проведене дослідження дозволило виявити характерні особливості структури взаємозв'язків між видами брехливості та складовими частинами психологічної розумності у двох групах корисливих злочинців-рецидивістів, які відрізняються за характером брехливості, як було зазначено вище (табл. 1 та 2).

У першій групі визначено значущий додатний взаємозв'язок між шкалами «Доступність переживань» та «Мотиви брехні» ($r = 0,642, p \leq 0,01$). Крім того, було встановлено, що у цій групі шкала «Користь від обговорення переживань» додатно

корелює на значущому рівні з такими видами брехні, як «Брехня-фантазія» ($r = 0,554, p \leq 0,01$) та «Брехня-виправдання» ($r = 0,763, p \leq 0,001$), шкала «Бажання і готовність обговорювати переживання» виявляє значущі додатні взаємозв'язки з такими видами брехні, як «Етикетна брехня» ($r = 0,549, p \leq 0,01$) та «Брехня-самопрезентація» ($r = 0,580, p \leq 0,01$). Остання, разом із таким видом брехні, як «Брехня на благо», на значущому рівні додатно корелює зі шкалою «Відкритість новому досвіду» (відповідно $r = 0,659, p \leq 0,01$ та $r = 0,623, p \leq 0,01$).

У другій групі корисливих злочинців встановлено два від'ємних значущих взаємозв'язки між такими видами брехні, як «Брехня на благо» та «Брехня-самопрезентація» і шкалою «Відкритість новому досвіду» (відповідно $r = -0,463, p \leq 0,01$ та $r = -0,458, p \leq 0,01$), яка, у свою чергу, додатно корелює на значущому рівні зі шкалою «Мотиви брехні».

Зміст виявлених взаємозв'язків свідчить про те, що в першій групі поглиблення розуміння

Таблиця 1

Взаємозв'язки видів брехливості із психологічною розумністю в першій групі корисливих злочинців-рецидивістів (r)

Шкали	ЗСП	ДП	КОП	БГОП	ВНД
Етикетна брехня	0,329	0,318	0,208	0,549*	-0,401
Брехня на благо	0,142	-0,134	-0,201	0,411	0,623**
Брехня-фантазія	0,113	0,199	0,554*	0,226	0,103
Брехня-виправдання	0,406	0,321	0,763**	0,249	0,215
Брехня-замовчування	0,336	-0,147	0,142	0,108	0,094
Брехня-плітка	0,159	0,299	0,169	0,206	0,354
Брехня-самопрезентація	0,212	0,403	0,090	0,580**	0,659**
Мотиви брехні	0,248	0,642**	0,107	0,186	0,085

Примітки: ЗСП – зацікавленість у сфері переживань; ДП – доступність переживань; КОП – користь від обговорення переживань; БГОП – бажання і готовність обговорювати переживання; ВНД – відкритість новому досвіду. * – рівень значущості $\leq 0,01$; ** – рівень значущості $\leq 0,001$

Таблиця 2

Взаємозв'язки видів брехливості із психологічною розумністю у другій групі корисливих злочинців-рецидивістів (r)

Шкали	ЗСП	ДП	КОП	БГОП	ВНД
Етикетна брехня	0,202	0,351	0,337	0,318	0,326
Брехня на благо	0,167	0,245	0,315	0,303	-0,463*
Брехня-фантазія	0,171	0,152	0,142	0,215	0,146
Брехня-виправдання	0,266	0,337	0,241	0,279	0,231
Брехня-замовчування	0,271	0,302	0,349	0,284	0,295
Брехня-плітка	0,187	0,218	0,305	0,351	0,215
Брехня-самопрезентація	0,193	0,287	0,224	0,314	-0,458*
Мотиви брехні	0,300	0,184	0,209	0,193	0,589**

Примітки: ЗСП – зацікавленість у сфері переживань; ДП – доступність переживань; КОП – Користь від обговорення переживань; БГОП – бажання і готовність обговорювати переживання; ВНД – відкритість новому досвіду. * – рівень значущості $\leq 0,01$; ** – рівень значущості $\leq 0,001$

власних емоцій та вдосконалення вміння їх аналізувати пов'язані з розширенням діапазону мотивів брехні й посиленням мотивації на спотворення інформації. Поглиблення розуміння користі обговорення переживань з оточуючими у цій групі супроводжується посиленням схильності до використання брехні з метою надання собі неординарності й виправдання себе у ситуації викриття непорядної поведінки з метою пом'якшення санкцій.

Зі зростанням готовності обговорювати власні проблеми й різноманітні аспекти приватного життя з іншими особами, звертатися до їхньої думки та порад більшої вираженості набуває налаштованість на використання етикетної брехні в межах суспільних настановлень щодо правил спілкування та брехливого прикрашання власного іміджу, досить далекого від реальності, під час взаємодії із незнайомими або малознайомими людьми з метою якнайбільш позитивної самопрезентації.

Водночас у першій групі спрямованість на брехливу позитивізацію іміджу, разом зі схильністю приховувати певну інформацію задля збереження душевного комфорту іншої особи, набувають вираженості разом із підвищенням відкритості до змін, незалежно від того, наскільки ризикованими вони можуть бути, й посиленням тенденції змінювати звичні поведінкові паттерни без огляду на передбачувану невдачу і пов'язані з нею негативні емоційні переживання.

На відміну від першої, у другій групі зростання відкритості до нового досвіду, посилення тенденції до відмови від звичних дій та спрямованості на пошук нових алгоритмів діяльності поєднується з інгібіцією схильності до брехні, спрямованої на поліпшення власного іміджу в очах оточуючих, та захист іншої особи від травмуючої інформації, а також із поглибленням мотивації до спотворення інформації й урізноманітненням мотивів брехні.

Отже, в першій групі схильність до різних видів брехні більш активно взаємодіє із психологічною розумністю, яка фасилітує її прояви й забезпечує варіативність відповідно до нюансів взаємодії та ситуації в цілому, що дозволяє «маскувати» брехню.

Для пояснення отриманих у нашому дослідженні результатів звернемось до думки М. Новикової та Т. Корнілової, які зауважують, що включеність у психологічну розумність орієнтування на емоційні складові частини внутрішнього досвіду суб'єкта дозволяє вважати, що цей психологічний феномен пов'язаний з емоційним інте-

лектом та особистісним інтелектом у його широкому розумінні як здатності розуміти особистість і внутрішньоособистісні процеси стосовно себе та інших [7, с. 64].

У цьому контексті слід згадати дослідження В. Філоненка, який вивчав психологічні особливості корисливих злочинців-рецидивістів. Науковець спирається на думку Ж. Піаже, який вважав інтелект стрижнем ресурсів особистості, механізмом, що забезпечує глобальну адаптацію суб'єкта до змінюваного середовища, та доходить до висновку, що специфіка емоційного інтелекту корисливих злочинців стає ресурсом здійснення ними маніпуляції оточенням та скоєння кримінального діяння [10, с. 185–186] й виступає одним із чинників формування асоціальної ресурсності рецидивістів корисливого типу.

Ми вважаємо, що кримінальна спрямованість особистості корисливих злочинців, яка деформує процеси функціонування психологічної розумності та зумовлює її трансформацію у ресурс, забезпечує варіативність використання брехні під час скоєння шахрайських дій досліджуваними першої групи. У другій групі, яка характеризується брехливістю, спрямованою на підкреслення власної незалежності, психологічна розумність є задіяною у функціонуванні схильності до брехні лише одним своїм компонентом, а саме відкритістю до нового досвіду та змін, нарощування якої спричиняє цілком логічні для представників цієї групи наслідки – певним чином «бруталізує» брехню й імідж самого брехуна.

Висновки. Таким чином, встановлено, що злочинці – рецидивісти корисливого типу демонструють відмінності у структурі взаємозв'язків між схильністю до різних видів брехні та психологічною розумністю відповідно до специфіки брехливості. У групі засуджених, які використовують брехню для приховування власної нещирості, психологічна розумність більш активно взаємодіє зі схильністю до використання різних типів брехні та виступає її ресурсом щодо скоєння кримінального діяння. У засуджених, які демонструють брехливість як засіб підтвердження власної незалежності, психологічна розумність виявляє зі схильністю до різних видів брехні меншу кількість взаємозв'язків, зміст яких відбиває певну «бруталізацію» брехні й самопред'явлення брехуна.

Отримані результати дозволяють вважати, що криміналізація особистості зумовлює специфічну деформацію психологічної розумності, яка в першому випадку забезпечує варіативність викорис-

тання різних видів брехні та виступає одним із чинників формування асоціальної ресурсності, у другому – звужує діапазон різновидів брехні, але урізноманітнює її мотиви за умови налаштованості шахраїв на новий досвід та зміну поведінки без гарантії успіху.

Проведене нами дослідження має пошуковий характер й, безумовно, не є вичерпним у контексті заявленої проблеми. Необхідним слід вважати продовження досліджень в окресленому напрямку із залученням більшої кількості досліджуваних, розробку прийомів діагностики брехні в різних категорій засуджених-шахраїв і конструювання засобів психологічної корекції їхньої поведінки з урахуванням включеності складових частин психологічної розумності у

функціонування брехливості та реалізацію кримінальної кар'єри в цілому.

Разом із цим отримані результати ставлять питання щодо необхідності детального вивчення більш широкого кола психологічних чинників брехливості злочинців – рецидивістів корисливого типу.

На нашу думку, перспективним у подальших дослідженнях є фокусування уваги на тих психологічних феноменах, внесок яких у функціонування особистості традиційно вважається позитивним, оскільки кримінальна спрямованість може зумовлювати їх специфічне викривлення, яке може стати перешкодою для ефективної психокорекційної та виховної роботи з означеним контингентом та групами ризику.

Список літератури:

1. Путилова О.В., Виндекер О.С. Исследование психологической разумности в связи с базовыми личностными чертами. *Известия Уральского федерального университета. Серия 1: Проблемы образования, науки и культуры*. 2019. Вып. 25, № 3(189). С. 175–185.
2. Тучина О.Р. Основные направления исследования феномена самопонимания в современной психологии. *Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал)*. 2012. № 1. URL : <http://sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2012/2/tuchina.pdf> (дата обращения: 5.12. 2020).
3. Appelbaum S.A. Psychological-mindedness: word, concept and essence. *The International journal of psycho-analysis*. 1973. Vol. 54 (1). P. 35–46.
4. Мазур К.В. Гендерні особливості психологічної розумності та її взаємозв'язки з поведінковою та статусно-рольовою віктимністю. *Гендерна політика очима української молоді: XI Регіональний конкурс молодих вчених* (м. Харків, 24 жовтня 2017 р.). Харків, 2017. С. 145–149.
5. Пономаренко Я.С. Специфіка взаємозв'язків заздрості з психологічною розумністю у чоловіків та жінок поліцейських. *Особистість, суспільство, закон: тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С.П. Бочарової* (м. Харків, 24 квіт. 2020 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. С. 276–280.
6. Санніков О., Саннікова А. Розумність у структурі рішимості особистості. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. 2020. Вып. 9(54). С. 118–130. DOI: [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.9\(54\).11](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.9(54).11).
7. Новикова М.А., Корнилова Т.В. «Психологическая разумность» в структуре интеллектуально-личностного потенциала (адаптация опросника). *Психологический журнал*. 2013. Т. 34, № 6. С. 63–78.
8. Церковная И.А. Многомернофункциональное исследование лживости как индивидуально-психологической особенности личности : дис. ... канд. психол. Наук : 19.00.01. Екатеринбург, 2006. 186 с.
9. Шкуратова И.П. Отношение к разным видам своей и чужой лжи. *Вопросы психологического исследования*. 2010. № 5. С. 117–121.
10. Філоненко В.М. Психологічні особливості злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів : дис. ... канд. психол. Наук : 19.00.06. Харків, 2015. 200 с.

Drozdova L.V. AN EMPIRICAL STUDY OF THE INTERRELATION BETWEEN PSYCHOLOGICAL MINDEDNESS AND A PROPENSITY TO VARIOUS TYPES OF LIES AMONG ACQUISITIVE CRIMINALS-RECIDIVISTS

The article presents the results of an empirical study of the interrelationship between psychological mindedness and propensity to lie in criminals – recidivists of the acquisitive type. The theoretical content of the phenomenon of psychological mindedness is revealed. The importance of studying the relationship between lying as an essential feature of criminals – fraudsters and psychological mindedness, the specifics of the interaction between which will allow correctional specialists to specify appropriate psycho-correctional programs for this category of convicts, is emphasized.

The study used “Structural and Functional Questionnaire of Lies” by I. Tserkovna, questionnaire “Types of Lies” by I. Shkuratova and questionnaire “Scale of Psychological Mindedness” by M. Novikova and T. Kornilova. Statistical analysis of the obtained data was performed using Spearman’s rank correlation coefficient. The sample included 53 convicts serving sentences for fraud. Using the procedure of cluster analysis on the principle of “close neighbors” on the basis of data obtained by the method of I. Church, two groups of subjects were identified. The first group consisted of 22 people, the second group included 31 subjects.

It has been established that criminals – recidivists of the acquisitive type demonstrate differences in the structure of the relationship between the predisposition to different types of lies and psychological mindedness in accordance with the specifics of lying. In the group of convicts who use lies to hide their insincerity, psychological mindedness interacts more actively with the tendency to use different types of lies and acts as its resource for committing a crime. In convicts who demonstrate falsehood as a means of proving their independence, psychological mindedness finds a smaller number of relationships with a tendency to different kinds of lies, the content of which reflects a certain “brutalization” of lies and self-presentation of a liar. It is noted that the criminalization of personality causes a specific deformation of psychological mindedness, which, in the first case, provides variability in the use of different types of lies and is a factor in the formation of antisocial resourcefulness, in the second – narrows the range of lies, but diversifies its motives experience and behavior change without a guarantee of success.

Key words: *lying, types of lies, psychological mindedness, correctional facilities, acquisitive criminals, recidivists, fraud.*